

СТОСУНКИ КОША ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО І КИЇВСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ З ЦЕРКОВНИХ ПИТАНЬ В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ

На період Нової, або Підпільненської Січі (1734–75 рр.) припадає посилений розвиток церковного будівництва на Запорозжжі.

На момент повернення з Олешків на території Вольностей знаходилося лише кілька каплиць і церков. До 1775 р., за неповними даними, козацтво мало вже релігійні споруди більш ніж у 60 містечках, селах, хуторах та зимівниках, що уможливлювало надавати релігійні послуги майже всьому населенню земель Війська Запорозького. Таким чином, потреба в нових церквах уже в третій чверті XVIII ст. була майже задоволена. Виконанню усіх намірів козаків щодо збудування «храмів Божих» перешкодило зруйнування Січі 1775 року.

Фактично всі церковні споруди, що існували на землях Війська Запорозького, були зведені на кошт і силами самих запорозьких козаків. До того ж, козаки давали великі пожертви на утримання «храмів Божих». Велика кількість священиків не лише з України, а й з-за кордону кожного року приходила до Запорозжжя для збирання милостині; священики вважали за велику вдачу отримати парафію на землях Війська Запорозького. За таких обставин Кіш мав великий вплив на вирішення духовних справ, що стосувалися Запорозьких Вольностей. Більше того, він прагнув відстояти автономію Запорозжжя в релігійних питаннях не лише щодо Києва, а й щодо Петербурга. Все це робилося в той час, коли російський уряд докладав великих зусиль до обмеженім території Запорозьких Вольностей, підпорядкування запорозьців загальноросійським законам, остаточного скасування політичної автономії Запорозжжя. Тому в період Нової Січі склалися досить своєрідні стосунки між Кошем Війська Запорозького, київськими митрополитами, Києво-Межигірським ставропігійним монастирем, Старокодацьким духовним правлінням і Святійшим Синодом. Саме вони в значній мірі й обумовили ті

складні процеси, що спостерігалися в другій і третій чвертях XVIII ст. у духовному житті на Запорозьких Вольностях. Досить велике значення для їх розуміння має дослідження стосунків між Кошем Війська Запорізького і київськими митрополитами. Цією проблемою, як і дослідженням історії церкви на Запорожжі в період Нової Січі, історики займалися дуже мало. Серед робіт, що вивчають стосунки митрополитів київських із Запорожжям, можна назвати лише невелику статтю Ореста Левицького під назвою «Церковна справа на Запорожжі в XVIII ст.», опубліковану на сторінках «Записок Українського Наукового Товариства в Києві» у 1912 р. [12]. В той же час велика кількість розрізнених матеріалів з цій проблеми знаходиться серед документів Архіву Запорозької Січі, в фондї Київської духовної Академії, фондї Л.Таранушенка, колекції Мищенка. архіві Синоду [8; 6; 2; 5; 4]. Ці розпорошені документи, що більшою частиною являють собою листування Коша Війська Запорозького та київських митрополитів з церковних питань, дають нам змогу хоча б частково реконструювати стосунки, що склалися між Запорожжям і Києвом й 30–70 рр. XVIII ст.

Треба зазначити, що протягом XVIII ст. київські митрополити поступово втрачали свої права і привілеї. Вони все більше відчували наступ на привілеї з боку центрального російського уряду. З 1722 по 1743 р. у київських владик навіть було відібрано титул «митрополитів», і вони стали київськими архієпископами. За часів Катерини II київська митрополія остаточно перестала бути обласною митрополією, а стала однією з єпархій Російської держави, підлеглих Синодові. З 18 березня 1770 р. київському митрополиту було заборонено носити титул митрополита «Малая России», а залишено було тільки «Київський і Галицький». В останні роки існування Нової Січі Синод почав широко застосовувати практику заміни українських архімандритів і ігуменів по монастирях своїми кандидатами. Всі ці обставини не могли не відбитися на ставленні Коша Війська Запорізького до митрополичої влади у Києві.

Запорожжя, яке з середини XVII ст. відстоювало свою автономію (в тому

числі і в вирішенні духовних питань) не лише щодо російської влади, але й щодо Києва, довгий час не підлягало київському митрополиту. Запорозькому козацтву було дуже зручно вважати себе духовно залежним від Києво–Межигірського монастиря, що був ставропігією, тобто не підлягав владі місцевого (київського) митрополита, а залежав від патріарха: до 1686 року – від Константинопольського, а починаючи з цього року – Московського. Зі скасуванням інституту патріаршества монастир став підлягати Синодові. Це давало для козаків ту перевагу, що позбавляло київського митрополита права втручатися в їхні справи. В той же час, перебуваючи далеко від Запорожжя, патріарх не мав можливості суттєво впливати на цю свою «парафію». Стан справ дещо змінився в 1734 р., після повернення козаків з–під протекції кримського хана. Запорожці були змушені звернутися до архієпископа київського за «благословінням», бо, згідно з церковним регламентом, при будівництві церков обов'язковим було архієрейське благословіння. З цього моменту відкривається нова сторінка у взаєминах Коша Війська Запорозького і київських митрополитів (архієпископів).

Досліджені документи дозволяють встановити, що стосунки між Запорожжям і Києвом з церковних питань велись у таких напрямках: 1) заснування нових церков; 2) видача священикам паспортів для проїзду на Січ за милостинею; 3) призначення до запорізьких церков нових священиків, заміна священиків на Запорожжі і судочинство над ними; 4) звітність про стан церковних справ на Запорозьких Вольностях.

Одним з основних напрямків стосунків між Кошем і київськими митрополитами в період Нової Січі було листування з приводу заснування нових церков, каплиць та скитів на землях Війська Запорозького. Вже зазначалося, що після повернення з Олешків запорожці були змушені звернутися до київського архієпископа саме з цього питання. З цього часу всі справи про заснування церков на Запорожжі проходили через рухи київських митрополитів. Але це в значній мірі було формальною процедурою, в якій митрополит завжди виконував прохання Коша. Для спорудження церкви Кіш

звертався до київського митрополита безпосередньо, а також через Старокодацьке духовне намісне правління з листами, в яких обґрунтовував необхідність будівництва і просив «о зачатии сооружения в показанном селе... церкви, а по совершенном сооружении к священнодействию о посвящении архипастирское благословение прислать не оставитъ» [1, с.68–69]. Характерно, що довгий час київські митрополити лише відігравали роль посередняка між Кошем і Синодом у справі закладання нових

церков, бо, по отриманні листів від Коша, митрополити пересилали їх Синоду, який і виносив остаточну резолюцію по даному питанню. Такий стан справ не задовольняв Київ, і митрополити кілька разів надсилали до Синоду прохання «впредь, ежели о сооружении вновь церковей по необходимым надобностям будут от Запорожских козаков требования ко удовлетворению их, с разрешения одного моего, не описываясь Святейший Синод, в их единственно селениях, благословение мне им подавать дозволить». Це прохання обґрунтовувалось тим, що «во владении войскових Запорожских вольностей учреждения й распорядки не только по светской их, но й по духовной командам многим от прочих отменны», в той час як дбайливе піклування про церкви і «довольное» утримання священників дозволяють зробити для них таке «снисхождение».

Лише 14 липня 1772 р., тобто за три роки до ліквідації : Січі, Синод видав указ, згідно з яким митрополиту київському дозволялося у випадках, коли запорожці зверталися до нього з проханням про будівництво церков, давати благословіння без згоди Синоду, а лише з дозволу світського уряду. Відтепер вирішення питання про збудування нових церков «в дачах Запорожских» опинилось в залежності від волі генерал–губернатора Малої Росії, президента Малоросійської колегії і Петра Олександровича Румянцева, а київський митрополит знов опинився в ролі посередника між ним і Кошем. Передача повноважень на дозвіл будівництва церковних споруд на Запорожжі від Синоду до рук графа Румянцева мало вплинуло на становище київської митрополичої влади, яка все менше впливала на церковне життя Запорожжя.

Кіш і київські митрополити досить часто зносилися з приводу священників, що йшли до Запорозжя для збирання милостині на монастирі і церкви. Щороку до Вольностей Війська Запорозького за «испрошением» такої милостині приходила велика кількість священників не лише з малоросійських, а і з закордонних монастирів. Обізнані в щедрості запорожців щодо церков, вони від шести до дванадцяти місяців проводили на Запорозжжі і поверталися звити з великою кількістю грошей. В значній мірі саме через цю милостиню київські митрополити і консисторія не бажали загострювати відносини з Кошем Війська Запорозького і поступалися своїми правами під час конфліктів з питань керівництва духовною справою на Запорозжжі. Економічну залежність церкви від Запорозжя Кіш використовував для розширення свого втручання в справи, що мали бути в юрисдикції митрополитів. Тим самим він відстоював свою духовну автономію.

Про кількість священників, що приходили до Запорозжя, і про суми, що жертвували козаки, свідчать два листи з Січі від ієромонаха Києво-Видубицького монастиря Іоанікія Венерацького до ігумена того ж монастиря Іларіона. В них говориться, що «многое множество наполнилось в Сечи с книгами зашнурными просителей, з разных епархий, а именно, з Киевской, з Черниговской, з Белгородской, з Переяславской, ченцов й попов й диаконов з монастиря Полтавского три. Иеромонах, диакон й монах целый год были й на двести рублей повезли. З Домницкого. з Сумского, з Гадяцкого, з Сороченского, з Скелского, з Мовницкого, з Медведовского, з Онуфриевского сами игумены, а.при них братии при инному пять, а при инному, яко то Матронинскому, з десять. З Золотоносского год на Илию Пророка будет, яко сидят в Сечи за милостению иеромонах Сила да иеродиакон, и сказуюг, что кроме прочой добычи, больше ста рублей добычи. А донцов девять попов многое число з разных епархий, городов и сел...» [2, с. 1]. Досить часто закордонних ченців приходило так багато, що вони заважали отриманню милостині запорозькими церквами. Так, незважаючи на те, що Гардівська церква досить часто руйнувалася внаслідок татарських нападів, до неї

приходила велика кількість закордонних священиків. З цього приводу кошовий отаман писав до гардівського полковника Сухині: «Мы извсетились, что без пашпортов шатающиеся иеромонахи, монахи и прочее духовенство, что печатают и проповедают и другое требы исправляют, без позволения (Коша). Чего им чинить не подлежит. Так и предлагаем вам таковых брать зараз и до того не допускать, а велеть безпашторным отходить в их монастыри. Что наблюдать имеет начальник бугогардовый иеромонах отец Никон которому, по объявлению, и вспомоществление чинить» [113 с.134–135]. Як бачимо з цього документу, Кіш намагався поставити під свій контроль і збирання милостині закордонними ченцями на Запорозжжі.

Щоб контролювати велику кількість ченців, що йшли за милостинею, була зведена процедура оформлення документів – паспортів і зашнурних книг, без наявності яких збирання подаянь суворо заборонялося. Треба зазначити, що ця процедура була характерна не лише для Вольностей Війська Запорозького, але саме тут вона набуває такого широкого розмаху. Київські митрополити за письмовим проханням настоятелів монастирів, з яких посилалися до Запорозжжя ченці «за испрошением милостыни от добротных дателей», видавали паспорти, в яких вказувались імена священиків, місце проживання, мета збирання милостині. Крім того, коникам видавалась від київської консисторії особлива «зашнурна книга», до якої вони повинні були вносити відомості про кожне подаяння, що буде отримано, а також всі витрати, що матимуть священики під час подорожі [4, 13; 8, 18; 9, 1–2; 6, 1–7,–1–3; 5, 1–3]. Нерідко до паспорта і зашнурної книги митрополити додавали листа, адресованого кошовому отаману зі старшиною, в якому містилось прохання «оказывать всякое помоществление в собрании милостыни».

Отримання паспортів і зашнурних книг не було гарантією того, що їх «податель» буде мати змогу збирати милостиню на Запорозжжі. Кіш міг своїм рішенням заборонити – іноземним ченцям «испрошать милостиню», якщо цього вимагала ситуація. Відомо, що в 1768 р. до Січі і Запорозжжя прийшла така велика кількість ченців за пожертвами, що Кіш Війська Запорозького в

змушений заборонити на два роки збирання цієї милостині, щоб за цей час «потравить и украсить» свої, запорозькі церкви. Як бачимо, і в питанні допуску до Запорожжя ченців для збирання милостині Кіш залишав за собою право остаточного рішення, тим самим виявляючи свій пріоритет у керівництві духовним життям на Запорожжі.

Ще одним важливим напрямком зносин між Кошем і київськими митрополитами було призначення священників до запорізьких церков. Кіш, який намагався відстояти свою автономію від Києва, і в період Нової Січі продовжував приймати до церков Запоріжжя священників з ставропігійного Києво–Межигірського монастиря і з підлеглого йому Самарського монастиря. Тим самим він уникав диктату митрополитів і консисторії в цьому питанні. Стосунки Коша і митрополитів (архієпископів) з приводу призначення священників до Запорожжя були закріплені з самого часу заснування Нової Січі, коли київський військовий губернатор Вейзбах писав до київського архієпископа Рафаїла, що «войска низового кошевой атаман Малашевич со всем товариществом письменно ко мне представлял, желание де от тех общее есть... из монастыря Киевомежигорского при той (Покрови Пресвятой Богородиці – І.Л.) их вонсковой цсркве законников во служение й духовенство принять, й просим, дабы повелено было от поминутого Межигорского монастыря каждый год й переменою по прежнему обыкновению по тры священника и два диакона до их войска во услужение й духовенство принять нынешнего году, чтоб до пришедшей святой недели оные прибыть могли. А понеже нам н вашому преосвященству надлежит небезизвестным есть, что означенное войско Запорожское... прежде находилось в духовном подсмотрении оного Межигорского монастыря, також и потребно по их желанню иметь; да й ваше преосвященство з братиею напрежде его изволили ко мне писать, объявляя свое желание, что оное запорожское войско против прежнего обыкновения изволили в надсмотрение обители своей принять й о посылке в Сеч духовников позволения требовали, в чем от меня й позволено. Того ради, ежели тому запорожскому войску из обители святой Межигорской

до его от вашего преосвященства не отправлено, то извольте по выше объявленному их соизволу так й по вашему желанию отправлять й впредь ежегодно как священников, так й духовников против прежнего обыкновения» [18 арк. 12]. Але до Запорожжя ченці вже були відправлені, і з цього часу духовенство до церков Запорозьких Вольностей наставлялося з Межигір'я та підлеглого йому Самарського монастиря. В компетенцію київських митрополитів входило лише «рукоположение и выдача благословительной грамоты» особам, що були їм представлені Кошем Війська Запорозького [1, арк.–14–50]. Згідно з церковним регламентом, Кіш був зобов'язаний надіслати до митрополита (а з 1760 року – до Старокодацького духовного намісного правління, яке вже само пересилало їх до Києва) відомості про те, що кандидат на священство, по–перше, «в учений и пении церковном добр грамоте обучен», по–друге, вивчає катехизис, по–третє, «лета к священству правильные имеет», в–четвертих, письмово зобов'язався «довольствоваться такими доходами, каковыми и прежний священник довольствовался й по смерть свою от оной церкви отходить не сметь», в–п'ятих, є «честным и доброобходительным человеком». Крім того, Кіш подавав відомості про кількість дворів та про чисельність чоловічого і жіночого населення, що «состоит при храме», до якого наставляється новий священник. Кандидат на священство особисто представлявся київському митрополиту для «слушания в чтении», після чого сповідався у кафедрального духовника і представлявся до кафедрального проповідника «в научение катехизиса». По закінченні цих процедур кандидат на священство приводився до присяги. Треба зазначити, що в багатьох випадках священниками при запорозьких церквах ставали самі козаки, що вирішили присвятити себе служінню Богові. Звісно, що вони, будучи тісно пов'язаними з січовим товариством, вважали себе підлеглими саме Коша Війська Запорозького, а не київської митрополії. Такий стан справ не подобався київським митрополитам. Тому часом виникали справи, коли консисторія і митрополит не могли погодитися з діями Коша, і в таких випадках між ними починались тривалі суперечки.

Досить показовим є епізод з історії Запорозжя, пов'язаний з діяльністю Анатолія Мелеса. Цей випадок досить часто згадується в історичній літературі [13, с.226; 12, с.52–53; 14, XXII; 15, с.397–398]. Йдеться про спробу козаків створити в 1759 році на Січі власну архієрейську кафедру, коли до Запорозжя прийшов мелетійський єпископ Анатолій Мелес I, відправляючи службу в Січовій церкві, став наставляти попів та дияконів до запорозьких церков. Крім того, на службах він перестав поминати київського митрополита. Митрополит побачив в цьому загрозу своїй запорозькій парафії, і при підтримці Синоду добився усунення Мелеса від богослужіння на Запорозжі. В царському наказі, що вийшов з цього приводу, «накрепчайше повелевалось», щоб ніяких духовних осіб, «криме указанно определенных от епархияльного своего архиерея, отнюдь не принимали й не держали и без дозволений его никакого к священнослужению допускать отнюдь не дерзали». Це було застереженням надалі, бо досі козаки неодноразово приймали в свої села й таких священників, які висвячувались у волоських або уніатських архієреїв.

Характерною для відносин Коша і митрополита була суперечка з приводу того, кому власне підсудне запорозьке духовенство, і чи має право Військо, не питаючи згоди у духовної влади, проганяти винних духовних осіб з парафії [3]. Кіш дотримувався думки, що ні митрополит, ні консисторія, ні Старокодацьке намісне правління, а саме Військо Запорозьке, як державний власник своїх земель, приймало священників до парафії. В такому випадку Військо мало право вигнати священника з парафії, якщо він був не до вподоби козакам, і визвати на його місце нового. Особливо це стосувалось випадків, коли священники чинили «противности» Кошу або ставали проти інтересів Війська. Митрополит і консисторія, звичайно, відстоювали думку, що відкликати священників з парафії мали право виключно вони.

У травні 1762 року до митрополита Арсенія прибули два ієреї з села Кам'янського, що належало до Запорозьких Вольностей, зі скаргою на Кіш, який заборонив їм бути при парафіяльній кам'янській церкві і наказав шукати іншої, поза межами Запорозжя, парафії. Крім того, у ієреїв було відібрано все

майно, а самі вони були заковані в кайдани, доки не підписали згоду виконати вимоги Кошу. Як з'ясувалось, ієреї села Кам'янського дістали такої кари за «многие от них того села прихожанам й запорожским козакам последовавшие непристойные противности й соблазны, й за поруки по ворах й воровских придержателях, недопущение старшин ко штрафованию оних и неоднократно делание при оштрафованый старшинам погрубления» [12, с.66]. Крім того, в ході слідства з'ясувалось, що головною причиною, суворого покарання священників, було те, що вони намагались вийти з-під влади Війська Запорозького і повести та собою своїх парафіян під владу Новосербії. Кіш звернувся до митрополита з проханням поставити замість одного з вигнаних ієреїв козака Афанасія Шелеста, який відповідав усім правилам, виконання яких вимагалось від «аколіта». Митрополит, намагаючись відстояти право консисторії на судочинство над духовними особами, в зверненні до Коша через Старокодацьке намісне правління вимагав, щоб «впредь бути от находящегося в Вольностях Запорожских духовенства какие непорядки ни воспоследовали бы, за то б он, атаман с товариществом, сам собою виновных не штрафовал, но по-порядку к его преосвященству с яким чией либо из духовного чина виновности показанием писал» [12, с.66]. Після тривалого слідства, в ході якого Старокодацьке намісне правління за рядом обставин зайняло бік Коша, митрополича консисторія відступила і на засіданні 22 лютого 1763 року дозволила козаку Афанасію Шелесту бути висвяченим на ієрея у кам'янську церкву. Ця справа закінчилась повною перемогою Коша, жодне з рішень якого консисторією не було скасовано. Митрополиту не вдалось відстояти права своїх підлеглих, кам'янських ієреїв, хоча, згідно церковним канонам, він міг це зробити. Але ні митрополит, ні старокодацький намісник не стали йти на подальше загострення стосунків з Кошем. Симптоматично, що цей випадок ще більше міцнів позиції Коша у стосунках з митрополитом. Саме після завершення цієї справи, тобто в 1763 р., до Січі приїхала велика кількість ченців Софійського собору. Вони привезли з собою до кошового листа та ікону від митрополита. А на початку 1764 р. сам П.І.

Калнишевський відвідав Київ і був з почестями прийнятий у митрополита.

Київські митрополити протягом всього існування Нової Січі намагались контролювати стан духовного життя на Запорожжі. З іншого боку, до того ж прагнув і Синод, який робив консисторію лише посередником між Петербургом і Запоріжжям. В той же час Кіш відстоював свою автономію щодо митрополичої консисторії і Синоду. Стосунки, що склалися між цими установами в другій половині XVIII ст., висвітлює листування з приводу запиту Синода до Коша [8, арк.34–39]. Відомо, що час від часу Синод надсилав: запити до всіх єпархій, від яких вимагав ретельний звіт про стан церковної справи. В 1774 р. від київської консисторії до начальника запорозьких церков Володимира Сокальського надійшов лист з вимогою надіслати до Києва «известие кои именно Запорожские церкви были в ведомстве вашем, и в тех церквах кто исправлял и исправляет священнослужение и прочие требы и кому? И много ли в ведомстве вашем ныне находится оных священнослужителей и откуда они определены? Да и переменные ли они или постоянные? Так же просит тех церквей, кои у вас прежде были, да и ныне остались, количество... Сколько же их именно, в чем они в ведомстве состоят, и священнослужение кто в них совершает?» Сам київський митрополит Гавриїл надіслав до кошового отамана П.І. Калнишевського листа, в якому повідомлялось, що «Указом Ея императорского величества правительствующего Синода требуется сообщить про церкви запорожские... Так и ваше высокородие с войсковою старшиною и товариществом прошу не оставить мене уведомлением». Великий інтерес викликає відповідь Коша митрополитові. Кіш пише, що «скільки же церквей, и какие к какой епархии ныне прилежность имеют, объяснение признается неудобным теперь». В іншому листі з Коша до митрополита пишеться: «Положение ж, сколькому числу быть иеромонахам, иеродиаконам и монахам изобразить признается невозможным, потому что за частыми откомандированиями их отселе при командах всегда и временно наряжающихся в некоторое время неизвестно». А.Скальковський в «Історії Нової Січі» теж

наводить одну з відповідей Коша на запити подібного характеру: «Церквів достаточное число имеется, духовенства буває не равно, раз більше, а в другий раз менше, доходи ж залежать від ласки військової» [13, с.120]. Як видно, у відповідь на запити Синоду і консисторії Кіш обмежився звичайними відписками, загальними фразами, фактично не давши відповіді на жодне з запитань. І це в той час, коли з інших єпархій до Петербурга і Києва надходять ретельні звіти, де відповідь на кожне з запитань нерідко складає кілька сторінок. Таким чином, Кіш намагався залишити Запорожжя поза контролем як синодальної, так і митрополичої влади, бо, не маючи точних відомостей про стан цієї Єпархії, неможливо було ефективно здійснювати контроль і керівництво нею.

Розгляд стосунків Коша і київських митрополитів з релігійних питань в період Нової Січі дозволяє проаналізувати процеси, що проходили в духовному житті Запорожжя в другій і третій чвертях XVIII ст. Кіш Війська Запорозького, що з часів Визвольної війни 1648–1654 рр. мав автономію у вирішенні духовних справ на Запорожжі, в XVIII ст. робив останні спроби її зберегти. Це робилося в умовах, коли російська центральна влада вела постійний наступ на права і привілеї Запорожжя, поступово перетворюючи київську консисторію лише у посередника між Кошем і Синодом. Неабияку роль у цьому процесі зіграли і сам Синод та Старокодацьке духовне намісне правління.

Література

1 Гліднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива духовной коисистории) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1908. – Вып.4.

2. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В.І.Вернадського, м. Київ (далі ЦНБ). – Ф.11 – Спр.6989.

3. ЦНБ.–Ф.11.–Спр.22639.

4. ЦНБ. – Ф.ХІІІ. – Оп.1. – Спр.6287.

5. ЦНБ. –Ф.117. –Оп.1. –Спр.4.
- 6.ЦНБ. – Ф.160. – Оп.1. – Спр.1080.
7. ЦНБ. – Ф.160. – Оп.1. – Спр.1138.
8. Центральний державний історичний архів України, – С.229. Оп.1.
Справа 3.
9. Центральний державний історичний архів України. – Ф.229. Оп.1.
Справа 25.
10. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. –
Нью-Йорк, 1977.
- 11.Єфіменко А.Я. Історія українського народу. – Спб., 1906.
- 12.Левицький О. Церковна справа па Запорозжі в XVIII ст. //
Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Київ, – Кн.Х.
13. Скальковский А. История Новой Сечи или Последнего
Коша Запорожского. – Одесса, 1885. – 4.1.
14. Зварницький Д. Сбрник материалъ для истории
Запорожья. – К.,1986.
15. Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків – Т.1. – Львів,
1990.